

לשוננו לעם

עורכים: שושנה בהט, דוד טלשיר

מתוך

כרך מד, תשנ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

גלגולו של זנב: מחצרות החסידים אל הסלנג הישראלי

שאלת מקורו של הכינוי העממיוולגרי הרווח זין לאבר המין הזכרי היא מן החידות שאין להן פותר בתולדות הסלנג הישראלי. כיצד הפכה אות מאותיות האלפבית – ודווקא זי"ן – למציינת איבר מין? והלוא עומדים לה ללשון העברית כמה וכמה שמות נוסנים לאותו איבר קטן, כגון אמה, גיד, אבר, עטרה, ראש הגוויה ועוד (עיין באוצרו העברי של סטוצ'קוב, עמ' 267–268; ע"צ מלמד, עמ' 183–184, 282–285). זאת ועוד, מהאות התמימה הזאת משתלשלים שמות ופעלים המוניים רבים נוספים (ראה בספרם של בן-אמוץ ובן-יהודה, א, עמ' 82–83; ב, עמ' 125, וברשימתו של בן-אמוץ בחדשות).

נסקור קודם לכול בקיצור כמה הצעות הסבר שניתנו לפתרון גיזרונה של המלה:

(א) הדמיון למשמעות המקורית של מלה זו, 'כלי נשק ומלחמה'. על דרך לשון חכמים: "אשה כלי זיינה עליה" (בבלי עבודה זרה, כה ע"ב), כשהכוונה גם לתכונותיה המיניות. אך זו, כנראה, אטימולוגיה מאוחרת הרואה בפעילותו המינית של הגבר מעשה של תוקפנות.

(ב) הדמיון לנגזרי השורש ז-נ-י, ובעיקר למלה זונה. אך שורש ז-נ-י הוא מן העתיקים בלשוננו ושגור כבר במקרא, ואילו המלה שאנו דנים בה על נגזריה השונים – שורשה שונה (ז-י-ן) ובמשמעותה זו אינה מוכרת קודם למאה העשרים.

(ג) הדמיון הטיפוגרפי של האות זי"ן לאיבר המין הזכרי. אף הסבר זה אינו מניח את הדעת, שכן אותיות אחרות, כגון וי"ו, יו"ד או קו"ף, דומות אף הן לאיבר זה.

(ד) הקרבה למלים בעברית החדשה שיש להן משמעות דומה, כגון זָרָג או זָרָק, או למלים ערביות בעלות משמעות דומה, כגון زَب (השווה אלף לילה ולילה, בתרגומו של י"י ריבלין, א, ירושלים 1964, עמ' 95–96).

מסיבות הקשורות בנורמות חברתיות יתקשה המחפש את זכרה של מלת סלנג זו במקורות הספרותיים ובמילונים למצוא את מבוקשו. במשמעותה האנטומית מתועדת המלה לראשונה סביב שנת 1911, והיא הייתה, בוודאי, בשימוש זמן מה קודם לכן בפי תלמידי גימנסיה הרצליה, בשנותיה הראשונות של תל-אביב.

מניין קיבלו תלמידים אלו את המונח? דן אלמגור, שאסף עדויות וקטעי זיכרונות על תרומתם של תלמידי הגימנסיה בראשית המאה לסלנג העברי, ציטט ממכתבו של אחד הבוגרים, שסיפר כי השימוש במלה זו החל כדרך קיצור והצפנה של המלה זָרָג. מלת זָרָג עצמה, היא, לדברי המעיד, שיבוש הגייה של זָרֵק, ששימשה בתל-אביב הקטנה לציון זרנוק המים (ראה אלמגור, פרק ח, עמ' 21). ראובן סיוון, לעומת זאת, ייחס את "המצאתה" של מלה זו לעצמו ולבני כיתתו בבית הספר תחכמוני שבירושלים של ימי המנדט הבריטי (ראה רשימתו בכל העיר).

אך אפשר שהמקור לכך הוא אחר לגמרי, וככל הנראה יש לבקשו דווקא בתרבות הדו-לשונית של החברה היהודית במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, היא החברה שרבים מהוריהם ובני משפחותיהם של הצברים הראשונים נמנו עליה. השפעת היידיש על התפתחות הלשון המדוברת בארץ ישראל בעת החדשה, אף שלא נחקרה עד היום די הצורך, הייתה רבה. מפגש ההשפעה הלשונית של העולים ממזרח אירופה עם הלשונות המקומיות המדוברות (בעיקר ערבית וגו'דיזמו) טָבַע חותמו על התגבשות הדיבור העברי. במיוחד בולט הדבר בלשון "הנמוכה", בשפת הילדים ובגלגולי שמות איברים מוצנעים, כמו במקרה שלנו.

נפתח באיגרת שכתב בשנת 1909 שלמה רובין אל חוקר החסידות שמואל אבא הורודצקי. רובין (1823–1910), חסיד בילדותו ומשכיל-פילוסוף בבגרותו, תיעב את החסידות העממית שנתוודע אליה בנעוריו בוולין ובגליציה. את זיכרונותיו על כמה מאישי החסידות הביא רובין מפי המלמד החסיד שלו, שהיה לדבריו עס-הארץ גדול:

כזאת שמעתי בימי חרפי בחדר מלמדי שהיה ז... גדול ר"ל.

(רשומות, א, אודיסה תרע"ח, עמ' 468–469)

מן ההקשר ברור שרובין ביקש לגנות את המלמד, אך נקט לשון נקייה וקיצר את מלת הגנאי שלא מלאו לבו לרשמה במלואה. ומה היא אותה מלה? על כך ניתן, אולי, ללמוד מעדותו המעניינת של המשכיל איש מינסק יהודה ליב לוין (=יהל"ל, 1844–1925), שתיאר בחיבורו האוטוביוגרפי **זכרון בספר** את פגישתו, בשנת 1865, עם האדמו"ר ר' אברהם מסלונים. לשאלת הצדיק מדוע יבכר יהל"ל – שבעצמו היה נכדו של הצדיק ר' משה מקוברין – את חברת המשכילים על פני זו של החסידים ענה:

שאלו שאלו את אדמו"ר זקני זצ"ל, מפני מה מזלזלים החסידים זה את זה בכינויים של גנאי וירבה הנער בזקן? הנה חסיד צעיר יאמר לחסיד זקן: "אתה" **ולא ימנע ממנו גם הכינוי השגור בפי חסידים ז-**! ויען אדמו"ר זקני זצ"ל: מפני שהס"ם ימ"ש [=סמאל ימח שמו] עושה כל התחבולות להסית את האדם לעברה ובראותו כי לא יכול לו מתלבש בדמות זקן ונשוא פנים, למדן וירא שמים ובא לחסיד צעיר ומשדלו בדברים עד שיפתנו, באשר הצעיר לא יכל להשיב פניו, פני זקן. לכן מתלמדים האברכים להעזי פנים גם באיש זקן למען יתרגלו בזה, והיה אם יתלבש הס"ם ימ"ש בדמות איש זקן לא ירתע הצעיר וישיב פניו.

(**זכרון בספר**, זיטאמיר תר"ע, עמ' 16)

לפנינו אפוא כינוי גנאי "השגור בפי חסידים", בעיקר צעירים. יהודה סלוצקי, שההדיר את חיבורו של יהל"ל, העלה את ההשערה כי הכוונה ב־ז' זו הייתה לקיצורה של מלת הגנאי החריפה ביידיש **זנב** (**זכרונות והגיגות**, ירושלים תשכ"ח, עמ' 49). והנה, מתברר כי כינוי זה הוסתר לא רק בכתובה אלא אף בלשון הדיבור. דב סדן זכר, לדברי דן בן-אמוץ, כי בנעוריו בברודי אמרו על טיפש: "ער איז אַ גרויסער זין" (בן-אמוץ, **חדשות**). והלוא בדיוק ביטוי זה – "שהיה ז'... גדול" – קרא שלמה רובין על המלמד שלו. כיצד הפך **הזנב** לכינויו של שוטה? בדומה ל-Schwartz בגרמנית, משמעותה הראשונית של המלה **שוואַנץ** ביידיש היא אכן 'זנב'. אך למשמעות זו נוספה – כמו בגרמנית – גם הוראת לוואי של 'שוטה' (בגרמנית ראה, למשל, במילונם של האחים גרים, כרך 9, עמ' 2263; ביידיש ראה, למשל, במילונייהם של הארקאווי, עמ' 489; אבק, ב, עמ' 585: "**שוואַנץ** – **מלמד**: מלמד שוטה"). המלה **מלמד** ביידיש, שימשה אף היא כינוי לשוטה, לא-יוצלח ומי שפרנסתו בדוחק בשל מיעוט כישוריו (ספיוואַק-יהואש, עמ' 160; בערנשטיין, א, עמ' 162; וכך הוא ברשימת הקללות שרשם שלום עליכם מפי אמו החורגת, בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה; ראה פֿונ'ם יאָריד, חלק ב, בתוך: **אַלע ווערק**, ג, ניו-יורק 1944, עמ' 11).

ההוראה 'שוטה' הוצפנה – כפי שנכחנו לראות על פי עדים מאזורים שונים במזרח אירופה – באות הראשונה של המלה זנב. לפנינו, ככל הנראה, תופעה של הצפנה כפולה: ראשית, עברה מלת הטאבו (שוואַנץ במשמעות של 'שוטה') לשפה אחרת (זנב), וכדי להקשות על הפיענוח ולטשטש את גסות הרוח נותר שם האות הראשונה של מלת התרגום.

אך גלגולו של הזנב לא נסתיים בזאת. למלה שוואַנץ ביידיש – ושוב כמו בגרמנית – יש גם משמעות שלישית, סקסואלית-המונית, המתארת את איבר הזכרות (בגרמנית, ראה במילון האחים גרים, שם, עמ' 2262; קוניסקאיה-פטרסון, עמ' 60. ביידיש ראה הארקאווי, עמ' 585: "שוואַנץ: זנב; אבר הזכר").

עדות מעניינת לדרגת הטאבו הגבוהה שהייתה למלה שוואַנץ המציא לנו מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, והיא מתוך ספר הזואולוגיה תולדות הארץ, שתרגם יוסף שינהאק (חלק א, וארשה תר"א, עמ' קלח). כאשר נדרש המתרגם לכתוב בעברית את שמה הגרמני של הציפור Seidenschwanz (= זנב המשי) הוא רשם "זיידען שוץ", כדי לא להדפיס את המלה שוואַנץ בשלמותה.

מכאן לא רחוקה הדרך להצפנה כפולה נוספת. המלה זנב, כמקבילתה ביידיש, ציינה את איבר המין הזכרי (ראה במילונו של הארקאווי, עמ' 221: "זנב: אבר הזכר, שוטה"). דן אלמגור סיפק לנו בטובו עדות מעניינת ממזרח אירופה לשימוש בזנב העברי במובן זה בשירו של הבלשן המשכיל יהודה ליב בן-זאב (1764–1811). הוא חיבר את השיר הארוטי "שיר עגבים", וחרז לו בפרפרזה של פסוקי מקרא (בתים 12–13):

ואומר: שימי נא ידך תחת ירכי,
ואת הילד הזה הולכי;
ועשי כאשר עם לבבי;
שלחי ידך ואחזי בזנבי;

שיר זה, שהיה נפוץ בכתבי-יד, לא נדפס אלא בדור האחרון, אך היה מוכר היטב, ולדברי הסופר אפרים דיינארד (1846–1930) אף היה נפוץ בין צעירי החסידים בצ'רניחוב שבוולין (קרסל, במבוא ל"שיר עגבים").

יש אפוא לשער כי באותה דרך שבה הוצפנה הוראת 'שוטה' של המלה זנב (קיצור על פי האות הראשונה – זי"ן), הוצפנה גם הוראתה הנוספת,

'איבר הזכרות', ובכך טושטשה המשמעות ההמונית הישירה. ואכן, במילון של ספיוואק-יהואש, המכיל את "כל המלים העבריות והכלדיות [...] הנמצאות בשימוש בלשון יידיש", מופיעה המלה **זנב** (רבים: **זנבים**) בשלוש המשמעויות ובסדר הבא: 'זנב', 'איבר הזכרות', 'שוטה'. סדר זה משקף את ההרחבה של המשמעות הראשונית אל האטימולוגיות העממיות (עמ' 79). לעומת ספיוואק ויהואש, שלא נרתעו להציג במילונם את תמונת הלשון המדוברת בפי יהודי אשכנז בזמנם (בכלל זה לשון הדיבור ה"נמוכה"), נמנעו מילונים עבריים אחרים להביא את השימושים הנזכרים של **זנב**. הסיבה לכך נעוצה, כנראה, בטעמים של לשון נקייה או יחס של ביטול כלפי שפת יידיש (לדוגמא: בן-יהודה, ג, עמ' 1365-1366; גרזובסקי, עמ' 253). תופעה זו חוזרת גם לגבי מלים אחרות, כגון **אבר**.

הסתרה וטשטוש באמצעות קיצור המלה, והשימוש בשמות אותיותיה כדי להסוות את היגויה הרגיל ידועות בעברית וביידיש. כבר בתלמוד הבבלי, מסכת מגילה כה ע"ב, נקט האמורא לשון **שיין ותיין**, כדי שלא לומר **שת** במפורש: "שרי ליה לבר ישראל למימרא ליה לגוי: שקליה לע"ז דילך ואנחה בשין ותו שלו", כלומר 'מותר לבן ישראל לומר לגוי: קח עבודה זרה שלך והניחה בשיין ותיין' [כלומר בשת] שלו'. בלשון הילדים בעברית משמש הצירוף **שיין קו"ף רי"ש** כדי שלא לומר בפירוש **שקר** (בן-אמוץ ובן-יהודה, א, עמ' 44); **שיין מ"ם קו"ף** במקום **שמאק** (סטוצ'קוב, דער **אוצר**, עמ' 240); **שיין** במקום **שמוק** (בן-אמוץ ובן-יהודה, א, עמ' 221); **פ"י צד"ק** במקום **פוז** (סטוצ'קוב, שם).

דרך אגב נעיר כי מלת הטאבו **שמוק** עברה תהליך דומה, שכן גם מלה זו משמעה 'טיפש', 'נבל ומרושע', 'איבר הזכרות' (ספן, **מילון הסלנג**, עמ' 80), וכך לא רק ביידיש ובעברית, אלא גם באנגלית. הוא הדין במלה **ויתא**, הקטן בבני המן, שבפי דוברי יידיש משמעה כפול: 'טיפש' ו'איבר הזכרות' (סטוצ'קוב, שם). הכינוי **הקטן**, שהיה נפוץ בעברית הישראלית בשנות החמישים והשישים לציון איבר הזכרות (ספן, **מילון הסלנג**, עמ' 72), אף הוא, ככל הנראה, נובע מן הביטוי היידי **דער קליינער**. גם ביידיש מופיעה מלה זו כמעט אך ורק בצירוף היידוע **דער** (בערנשטיין, ב, עמ' 13, מס' 136-139).

אמצעי הסתרה והחלשה נוספים לשמו של איבר הזכרות בפי דוברי יידיש, היו בדרך של נוטריקונים מבדחים, כגון שבת מקרא קודש,

או שמואל מרדכי קלמן, למלה שמאָק (סטוצ'קוב, שם), או באמצעות העברה מיידיש למשקל עברי, כגון המלה שְמָק (ספן, שם, עמ' 81). אבל דומה, שהמקור לצורת שְמָק הוא דווקא בצורת ההקטנה ביידיש שמעקל.

מסורת הסתרים על הזי"ן עלתה ארצה ממזרח אירופה ומצאה לה כאן באקראי קרקע נוחה להיאחז בה, שכן דוברי הערבית יכלו להצניע באותה דרך את הוראתן של המלים הערביות הוולגריות הפותחות אף הן באות זי"ן (זֵבֶּ, זֵבֶר).

על קשר ארץ-ישראלי אפשרי נוסף בין הזנב לבין איבר הזכרות הצביע דן אלמגור (ראה ז' של ויזתא, עמ' 21), שציטט פלייטון שנדפס, כנראה בפורים תרע"א, בעיתון **אחשדרפן**, ועניינו היה בברית המילה שתיערך לוויזתא, "שנולד למשפחת **זנבוני**, במושבת רחובות". הכותב (המסתתר תחת שם העט "מוהל"), תיאר זאת כך:

כמעט הגיע הקורא לעשרת בני המן, ומשרת זנבוני התפרץ פתאום לביהכנ"ס ויגש אל אדונו ומפיו יצאו המלים במהירות לאמר: הגברת הגיעה עד משבר וילדה... א... ב... ר... [...] בנתיים והקורא הגיע בנשימה אחת עד לויזתא, ומפני הבלבול כמעט שנחנק באומצא זו... אם כן יקראו שמו בישראל ויזתא בזין קטן – קרא הלץ של המושבה. ויזתא בן זנבוני! קראו אחריו כל הקהל ג"פ [=ג' פעמים] [...] אז ישתרבו "זיינו" שלוש מאות אמה כערלתו של אותו רשע. ולאבר חי כזה בטח ימצא אז מוהל מומחה שיקח עליו הטורח והמצוה לחתוך את סרח העודף הזה באיזמל חד.

הנה כי כן, ניתן לשער כי הקיצור זין שנועד במקורו להסוות ולטשטש את מלת הגנאי **זנב** – צבר מכוח תפוצתו משמעויות רחבות יותר, עד שנשכחה העובדה שאין הוא אלא קיצור והפך לחי הנושא את עצמו. וכך נשתלשל לו הזנב מן ההוויי של חצרות החסידים במזרח אירופה אל הסלנג העברי במדינת ישראל.

ביבליוגרפיה: אבק, **מילון אידי-עברי מלא**, א-ב, פריס תרצ"ט • חיים אהרנוביץ, **עברית לכל רגע**, חיפה תשל"ט, עמ' 381-382 • דן אלמגור, "ז' של ויזאא", **ידיעות אחרונות**, מוסף 7 ימים, גיליון פורים תשל"ט (9 במרץ 1979), עמ' 20-21; "איד נתגלגל שיר עגבים מתקופת ההשכלה להצגת סיפור פשוט, שם, המוסף לספרות, י' באדר תשל"ט, עמ' 20-21; "פרק ח", שם, 27 באפריל 1979, עמ' 20-21 • דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה, **מלון עולמי לעברית מדוברת**, א, ירושלים תשל"ב; הנ"ל, **מלון אחול-מניוקי לעברית מדוברת**, ב, תל-אביב תשמ"ב • דן בן-אמוץ, "הכל על הזין", **חדשות**, 8 ביולי 1988, עמ' 81-87 • יהודא ליב בן-זאב, **שיר עגבים**, ההדיר בפעם הראשונה בדפוס עפ"י שני כתבי-יד והוסיף מבוא: ג' קרסל, תל-אביב תשל"ז • איגנאץ בערנשטיין, **יודישע שפריכטווערטער און רעדענסארטען**, [א], ווארשע תרס"ח; הנ"ל, **יודישע שפריכטווערטער און רעדענסארטען (אויסגעלאסענע און גראבע שפריכטווערטער)**, [ב], חמ"ד [ווארשע] 1908 • יהודה גרזובסקי, **מלון של כיס מעברית לרוסית ואשכנזית ומרוסית לעברית ואשכנזית**, ורשה תרס"א • אלכסנדר הארקאוו, **יידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך**, ניו-יורק 1928 • ע"צ מלמד, "לשון נקייה וכינויים במשנה", באוסף מאמריו **עיונים בספרות התלמוד**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 183-198; "לישנא מעליא וכינויי סופרים בספרות התלמוד", שם, עמ' 263-291 • נחום סטוצ'קוב, **אוצר השפה העברית**, ניו-יורק תשכ"ח; הנ"ל, **דער אוצר פון דער יידישער שפראך**, ניו-יארק 1950 • חיים ספיוואַק ויהואש (ש' בלומגארטען), **אידיש ווערטערבוך**, ניו-יורק 1911 • רפאל ספן, **דרכי הסלנג**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 64; הנ"ל, **מילון הסלנג הישראלי**, ירושלים 1971 • דניאל פרסקי, "נצני עברית עממית", לשוננו ה (תרצ"ג), עמ' 93-95 • יעקב רבי, "ניבול-פה וניבול-עט", **שיחות על עברית**, תל-אביב תשל"ז, עמ' 301-305 • סדרת רשימות קצרות בעניין זה נתפרסמה בשבועון הירושלמי **כל העיר**: יעקב גרוס, "סופרי הסת"ם מזיינים" (מכתב למערכת, 24 באוגוסט 1990); שאול אדר, "על הזין" (31 באוגוסט 1990); יעקב גרוס, "הקרב על הזין, פרק ד" (7 בספטמבר 1990); ראובן סיון, "הקרב על הזין, פרק ה" (14 בספטמבר 1990); ראה גם: יעקב גרוס, "הקרב על הזין", בתוך: **בלי בושה**, מגזין סטירי-פוליטי לקראת הבחירות, גיליון מס' 1 (23 ביוני 1992), עמ' 27-32 • J. & W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 9, Leipzig 1899 • C. K. Kuniskaya-Peterson, *International Dictionary of Obscenities, A Guide to Dirty Words and Indecent Expressions*, Oakland 1981